

OLIV TA'LIM MUASSALARIDA TALABALARNING INTELLEKTUAL KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

¹*Qurbonov Anvar Razzaqovich, ²Qurbonov Abror Abdinasir o'g'li,*

¹*Qurbanova Barno Qurbon qizi-magistr*

¹*Jizzax davlat pedagogika instituti, ²Jizzax politexnika instituti*

e-mail: anvar.fizik@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada intellektual kompetensiyaning tarkibiy tuzilishi, intellektual kompetensiya motivatsion, kognitiv va metakognitiv komponentlari ochib berilgan. Ushbu ishlarda ta'limda kompetensiyaga asoslangan yondashuv kasbiy va umumiy, intellektual rivojlanish g'oyalari o'z ichiga olganligi va o'zaro bog'liqliklarni o'zida mujassam etgan o'zaro bog'liqlik va metasubjekt shakllari yoritilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv tajriba, kognitiv, metakognitiv komponent, kognitiv tajriba, metakognitiv tajriba.

***

Аннотация. В данной статье раскрывается структурная структура интеллектуальной компетентности, мотивационный, когнитивный и метакогнитивный компоненты интеллектуальной компетентности. В этих исследованиях выделяются формы взаимозависимости и метасубъективности, в которых компетентностный подход к образованию включает идеи профессионального и общего, интеллектуального развития, взаимозависимости.

Ключевые слова: когнитивный опыт, когнитивный, метакогнитивный компонент, когнитивный опыт, метакогнитивный опыт.

***

Abstract. This article describes the structural structure of intellectual competence, the motivational, cognitive and metacognitive components of intellectual competence. These studies highlight the forms of interdependence and metasubjectivity in which the competency-based approach to education embodies the ideas of professional and general, intellectual development, and incorporates interdependence.

Key words: cognitive experience, cognitive, metacognitive component, cognitive experience, metacognitive experience.

Kadrlar tayyorlashning oliy ta'lim bosqichining muhim vazifalaridan biri yangi bilim, ko'nikma va o'quv faoliyati ko'nikmalarini to'plash uchun shart-sharoitlarni yaratish, intellektni rivojlantirishga hissa qo'shish va ularni kelajakdagi kasbiy faoliyatga integratsiya qilish qobiliyatini shakllantirishdir.

Shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishini ichki muhim va faol ijodiy idrok etilgan tashqi omillarning o'zaro ta'siriga asoslangan ongli shaxs shakllanishining yaxlit ijodiy jarayoni hisoblanadi. Keng ma'noda, o'z-o'zini rivojlantirish - bu allaqachon mavjud bo'lgan, ammo hozirgacha "to'plangan" imkoniyatlar, qobiliyatlar,

ko'nikmalar, fazilatlar yoki ilgari misli ko'rilmagan xususiyatlar va fazilatlarining "paydo bo'lishi" va shakllanishining maqsadli jarayoni demakdir. O'z-o'zini rivojlantirish bosqichlari yoki shakllari o'z-o'zini amalga oshirish, o'zini o'zi takomillashtirish va o'zini o'zi anglash jarayonlari hisoblanadi [3-7].

Rivojlanish bu inson psixikasi va xulq-atvorida miqdoriy, sifat va tarkibiy o'zgarishlarning paydo bo'lishiga olib keladigan qaytarib bo'lmaydigan, o'sib boruvchi, tabiiy o'zgarishlar jarayonidir. Kompetensiyaga asoslangan yondashuvga nisbatan ta'limning ma'nosi o'quvchilarning ijtimoiy tajribadan foydalanish asosida turli soha va faoliyatdagi muammolarni mustaqil hal qilish qobiliyatini rivojlantirishdan iborat deb hisoblaydi, uning elementi talabalarning shaxsiy tajribasi hisoblanadi. Ta'lim jarayonini tashkil etish talabalarda ta'lim mazmunini tashkil etuvchi kognitiv, kommunikativ, tashkiliy, axloqiy va boshqa muammolarni mustaqil hal qilish tajribasini shakllantirish uchun sharoit yaratishdan iborat. Rivojlanishning ta'lim natijasi o'quvchilarning ta'limning ma'lum bir bosqichida erishgan ta'lim darajalarini tahlil qilishga asoslanadi [1-10].

Intellektual rivojlanish mexanizmini tushunish uchun, avvalo *R.X.Shakurovning* to'siqlarni yengib o'tishga asoslangan yengish nazariyasi qoidalarini ko'rib chiqish kerak. Muallif hayot ehtiyojlarni qondirish maqsadida turli to'siqlarni – jismoniy, ma'naviy, ijtimoiy, axborot va hokazolarni yengish jarayonidan shakllantirilishini qayd etadi [1]. *S.Y. Golovin* psixologik to'siq - psixologik xarakterdagi ichki to'siq: istamaslik, qo'rquv, noaniqlik va boshqalarni ma'lum harakatlarni amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi yetarli bo'lmagan passivlik sifatida namoyon bo'ladigan ruhiy holat sifatida belgilaydi [2].

Agar aqliy neoplazmalar shaxsiy faoliyat mavzusiga aylansa va uning uchun muhim maqsad shaklida aks ettirilsa, unda rivojlanish bo'lishi mumkin. Shaxs neoplazmalari mexanizmining muhim jihati ongni og'zaki ifodalash (og'zaki hisobot, talaffuz, o'z fikrini shakllantirish), tushunish, tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy tajribalar oqimiga kiritish hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha, rivojlanish va o'z-o'zini rivojlantirish doimo qandaydir ichki qonuniyatlarni, qandaydir o'z-o'zini harakatini, obyektini, tizimni o'z-o'zini o'zgartirishni, shaxsning o'zini, ichki dunyosini ma'lum bir o'zini o'zi qurishni nazarda tutadi. Bu jarayon qaytarilmasdir, buning natijasida intellektual, shaxsiy va faoliyat xususiyatlarida miqdoriy va sifat jihatidan o'zgarishlar yuz beradi. Ular bir-biriga bog'langan va o'zaro bog'liqdir. Rivojlanishning asosi sifatida kadrlar tayyorlash alohida o'rin tutadi. Rivojlanish jarayonini yo'naltirish talabaning aqliy rivojlanishiga ta'sir qilish, uning bilish faoliyatini boshqarish, uni rivojlantirish va maqsadli ta'sir qilish orqali amalga oshiriladi.

Aqlning tabiatini o'rganishda javoblardan ko'ra ko'proq savollar mavjud. Ushbu savollarga javob berish o'rganishdagi individual o'zgarishlarni

aniqlaydigan individual aqliy tajriba shakllarining tuzilishini tushunishni anglatadi. Intellect an'anaviy ravishda ikkita asosiy yo'nalish doirasida o'rganiladi: sinov va tadqiqiy psixologik. Testologiyada intellekt aqliy rivojlanishning erishilgan darajasi, tafakkuriy (kognitiv) vazifalarning (xotira, diqqat, idrok, nutq, fikrlash) shakllanishida namoyon bo'lgan deb hisoblangan. Tadqiqiy psixologik yo'nalish intellektual faoliyat mexanizmlarini aniqlashga qaratilgan edi [5-11].

M.A. Xolodnaya intellektni sodir bo'layotgan voqealarni samarali idrok etish, tushunish va tushuntirish imkoniyatini beradigan individual (*aqliy tajribani*) tashkil etishning o'ziga xos shakli sifatida belgilaydi. Aqliy tajriba g'oyasi insonning intellektual faoliyatining xususiyatlarini belgilaydigan (aql xususiyatlarining tashuvchisi) maxsus psixik voqelik sifatida xorijiy va mahalliy tadqiqotlarda shakllangan. *Shaxsiy aqliy tajriba* bu kognitiv munosabat turini oldindan belgilab beradigan aqliy mexanizmlar tizimi sanaladi. Ushbu tajriba shakllarining tarkibi va tuzilishining o'ziga xos xususiyatlariga qarab, biz konvergent qobiliyatlarni (tartibga solinadigan vaziyatlarda me'yoriy muammolarni hal qilish), divergent qobiliyatlarni (nostandart faoliyat usullariga asoslangan yangi g'oyalarni yaratish, yangi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish qobiliyati), kognitiv uslublarni (kognitiv aks ettirishning individual o'ziga xos shakllariga ega bo'lish qobiliyati) o'rganishni kuzatish va o'lchashimiz mumkin [3].

Aqliy tajriba tarkibida *M.A. Xolodnaya* uchta darajani ajratib turadi, ularning har biriga alohida to'xtalib o'tamiz:

1- daraja: Kognitiv tajriba, shunday qilib, barqaror bir tafakkurning mavzu, uning atrof-muhit, tabiiy jihatlari, psixologiyasi ko'payishi uchun hissa, saqlash, buyurtma berish va kiruvchi axborot o'zgarishlarni ta'minlash ruhiy tuzilmalar hisoblanadi. Kognitiv tajriba tarkibiga arxetipik tuzilmalar kiradi; axborotni kodlash usullari; kognitiv sxemalar; semantik tuzilmalar; kontseptual aqliy tuzilmalar.

2- daraja: Metakognitiv tajriba - bu intellektual faoliyatni ixtiyoriy va o'zboshimchalik bilan tartibga solishga imkon beruvchi aqliy tuzilmalar (ixtiyoriy intellektual nazorat; o'zboshimchalik bilan nazorat qilish; metakognitiv xabardorlik va ochiq kognitiv munosabat) majmui. Ularning asosiy maqsadi individual intellektual resurslarning holatini, shuningdek, axborotni qayta ishlash jarayonlarini nazorat qilishdir.

3- daraja: Aqliy tajribaning keyingi qatlami maqsadli tuzilmalar bilan ifodalanadi. Bular individual intellektual moyilliklarga asoslangan ruhiy tuzilmalardir (ularning asosiy maqsadi - ma'lum bir mavzu sohasiga nisbatan subyektiv tanlov mezonlarini shakllantirish, yechim topish yo'nalishi, axborot va

uni qayta ishlash usullari, individual intellektual faoliyatning yo'nalishi va tanlanishi) [3,11].

Ko'rib chiqilgan aqliy tuzilmalar aqliy tajriba tarkibini tashkil qiladi, shuning uchun ularning shakllanishi shaxsning intellektual rivojlanishini anglatadi.

Bizning fikrimizcha talabalarning intellektual rivojlanishi nafaqat axborotni qayta ishlashning kognitiv mexanizmlarini rivojlantirishni, balki intellektual o'zini o'zi boshqarishning metakognitiv mexanizmlarini shakllantirishni ham o'z ichiga oladi.

M.A.Xolodnaya asarlarini tahlil qilib quyidagilarni ta'kidlash mumkin: intellektual kompetensiya asosiy hisoblanadi, uning shakllanishi istisnosiz barcha ta'lim yo'nalishlarida talabalarning rivojlanishi uchun asos yaratadi [3].

Biz bir guruh talabalarning intellektual kompetensiyalarining qay darajada shakllanganligini aniqlash maqsadida anketa savolnomasi o'tkazdik (1-jadval).

1-jadval

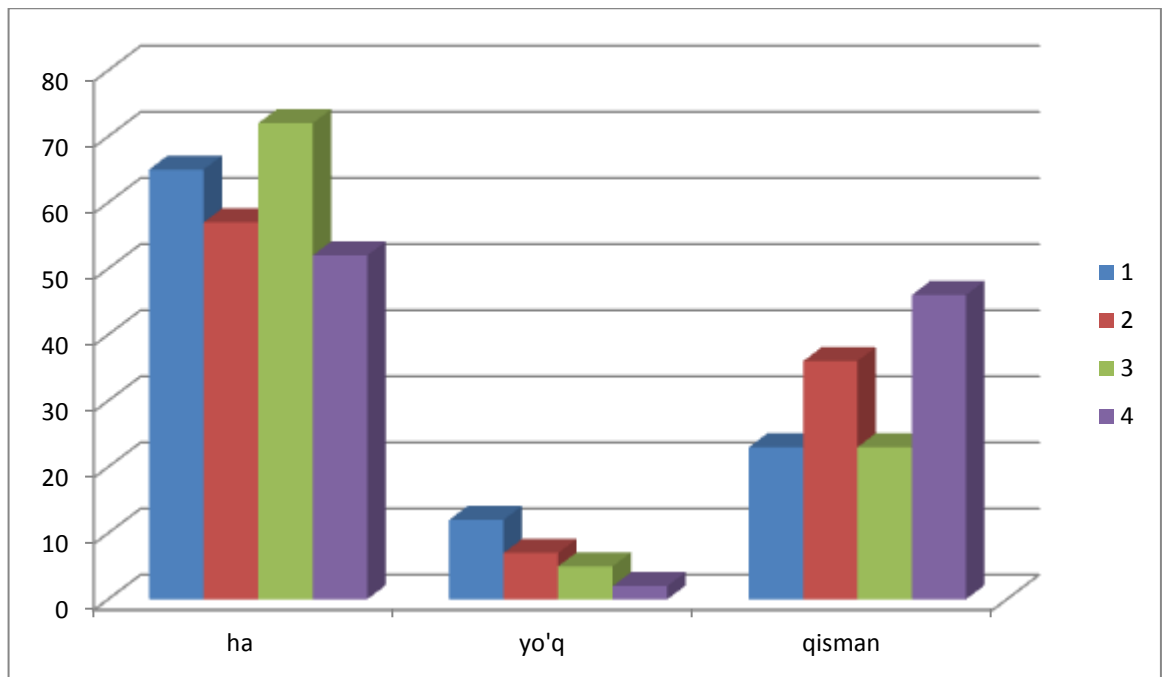
Anketa savolnoma

T/ R	Savollar	Qatnashgan talabalar soni - 100		
		ha	yo'q	qisman
1	Fikr yuritishni talab etadigan, unga yondashish yo'lini siz bilmaydigan topshiriqlarni yaxshi ko'rasizmi?	65	12	23
2	Gipoteza (faraz)larni ilgari surish, nazariy asoslash zarur bo'lgan topshiriqlar sizga yoqadimi?	57	7	36
3	Muammoni hal qilish yoki qiyin masalani yechishda eng ratsional usulini izlaysizmi?	72	5	23
4	Mashg'ulotlarda muhokama qilish, taxlil qilish, fikr yuritish, o'qituvchi ilgari surgan muammoni hal qilish sizga yoqadimi?	52	2	46

So'rovnoma natijalarini geometrik diagramma shakliga keltiramiz. Bunda o'tkazgan anketa so'rovnomamizni natijalarini tahlil qilish yanada qulayroq bo'ladi (1-rasm) [7-10].

1-rasm

So'rovnoma natijalarini geometrik diagramma

Intellektual kompetensiya ta'limning umumiy ta'lim mazmunining barcha tarkibiy qismlari: umumiy ta'lim ko'nikmalari, meta-bilimlar va faoliyatning subyektiv usullarini o'z ichiga oladi. Natijada talabalarda axborot ko'nikmalari, o'z-o'zini ta'lim olishga tayyorlash, axborotni mustaqil izlash, tanlash va undan foydalanish, axborot bilan o'zaro aloqa qilishning yangi texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmasi, o'z-o'zini bilish usullarini takomillashtirishga intilish, ilmiy-tadqiqot ishlari bilan shug'ullanish istagi shakllanadi [1-10].

Shunday qilib, intellektual kompetensiya axborot bilan ishlashning shaxsiy tizimini; faoliyatning semantik kontekstini funktsionaldan transformativga o'tkazish natijasida yangi bilimlar tizimini o'zlashtirish va yaratish qobiliyatini; kasbiy faoliyatda harakatchanlikka to'sqinlik qiladigan eskirgan fikrlash stereotiplari va idrok shakllarini qayta ko'rib chiqishga tayyorlikni belgilaydi. Intellektual kompetensiya yangi narsalarni idrok etishda ochiqlik va moslashuvchanlik, bir xil hodisani tushunishning subyektiv usullarining o'zgaruvchanligi va xilma-xilligi, hozirgi voqealarga turli xil aqliy "qarashlar" dan xabardorlik kabi xususiyatlarni belgilaydi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Шакуров Р.Х. Эмоции. Личность. Деятельность: механизмы психодинамики / Р.Х.Шакуров.Казань, 2001. -180с.
2. Головин С.Ю. Словарь практического психолога / С.Ю. Головин. - М. : 1998.-578 с.
3. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М.А.Холодная. СПб.: Изд-во Питер, 2002 - 272с.

4. Qurbonov A., Qurbonova B., Abdurashidova D. Inson tanasidagi radioaktivlik //Физико-технологического образование. – 2021. – №. 5.
5. Qurbonov A., Nazarov F., Qurbonova B. Исследование преобразователей тока в напряжение //Физико-технологического образование. – 2021. – Т. 6. – №. 6.
6. Qurbonov A., Qurbonova B. Inson va uning hayotida radiatsiyaning tutgan o'rni //Физико-технологического образование. – 2021. – Т. 4. – №. 4.
7. Abror Q. Research and Analysis of Ferromagnetic Circuits of a Special Purpose Transformer //Fazliddin, A., Tuymurod, S., & Nosirovich, OO (2020). Use of Recovery Boilers At Gas-Turbine Installations Of Compressor Stations And Thyristor Controls. The American Journal of Applied sciences. – 2020. – Т. 2. – №. 09. – С. 46-50.
8. Abror Q. Development of Magnetic Characteristics of Power Transformers //Fazliddin, A., Tuymurod, S., & Nosirovich, OO (2020). Use Of Recovery Boilers At Gas-Turbine Installations Of Compressor Stations And Thyristor Controls. The American Journal of Applied sciences. – 2020. – Т. 2. – №. 09. – С. 46-50.
9. Qurbonov A., Qurbonov A. Кўп функцияли токни кучланишга ўзгарткичларнинг ишончлилиқ кўрсаткичлари ва иш қобилияти эҳтимоллигини тадқиқ этиш //Физико-технологического образование. – 2021. – №. 2.
10. Qurbonov A. 3.25 A GeV/c impulsli 16Oр-to'qnashuvlarida ko'zguli (3H, 3He, 7Li, 7Be) yadrolar va mezonlar (π^+ , π^-) ning birgalikda hosil bo'lishi //Физико-технологического образование. – 2020. – №. 1.
11. Курбанов А. А. Ў., Маматқулов О. Р. Ў., Мелиев А. Ж. Ў. Линия ва трансформаторларда электр энергия исрофи //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 5. – С. 1176-1183.